

The ethical growth model of students based on the educational fundamental transformation document

[DOI: 10.22070/tr.2024.17814.1438](https://doi.org/10.22070/tr.2024.17814.1438)

Tahereh Majdodin¹, Seyed Mohammad MirDamadi^{*2}, Zohreh Esmaily³,
Abdoreza Majdodin⁴

1. Graduated with a PhD in Islamic Philosophy and Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Payame Nour University, Tehran, Iran. Email: ta.majdodin@gmail.com
2. Professor of the Department of Educational Sciences, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Payame Nour University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: sm.mirdamadi26@yahoo.com
3. Professor of the Department of Educational Sciences, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Payame Nour University, Tehran, Iran. Email: esmaeilyir@yahoo.com
4. Assistant Professor of the Department of Educational Sciences, Faculty of Human Sciences, University of Science and Culture, Tehran, Iran. Email: ab.majdodin@gmail.com

Received on: 04/06/2024

Revised on: 13/08/2024

Accepted on: 16/10/2024

Research
Article

Vol. 21, No. 2, Serial 40

Autumn & Winter

2024-25

pp: 41-62

Abstract

The document on the fundamental transformation of education has tried to raise a morally capable human being by taking into account the good life for the purpose of education in such a way that one of the six levels of this document deals with the moral and devotional issues of students.

In other words, at the macro level of policy-making and based on high-level documents such as the document on the fundamental transformation of education and its theoretical foundations and the national curriculum document, moral education has been specifically addressed as a platform for the crystallization of moral development, and the limits and gaps of the degree of importance has specified it. According to these documents, the area of religious, religious and moral education is considered the most important area among the six areas of education and training, which not only has an independent identity, but must also appear in all other areas.

The problem here is why, even though young people know moral values and accept them, what factors make people do actions contrary to what they accept? What factors aggravate the problem of non-adherence to moral values? In the education system, what are the obstacles in the students' adherence to moral values (especially second year high school students as the outputs of the education system)? How is the education of a unified, believer, believer in resurrection, familiar with the responsibilities and duties before God, oneself, others and nature realized?

In adolescence and youth, what moral options can we expect in relation to God, self, peers and others, and relation to nature? What are the dimensions, components and indicators of students' moral growth? How is moral development defined in the philosophy of Islamic education? And based on the philosophy of Islamic education, how can one design and validate a model suitable for the moral development of students? And finally, to what extent does the index of moral values from the students' point of view match with the indicators and components of moral values from the point of view of the guardians of education? and dozens of other similar questions in this field, which prompted many researchers to search

Journal of Training & Learning Researches

Received on: 04/06/2024

Revised on: 13/08/2024

Accepted on: 16/10/2024

Research Article

Vol. 21, No. 2, Serial 40

Autumn & Winter

2024-25

pp: 41-62

for answers to the questions by conducting various researches and provide a diverse range of moral growth indicators from one to eight components.

The current research aims to design and validate the model of moral development in the framework of Islamic education philosophy based on the fundamental transformation of education with quantitative and qualitative methods.

In the qualitative part of document analysis, it includes Qur'an and hadiths, books, articles, treatises, and the fundamental transformation document of A.P. and semi-structured interviews with education experts based on the saturation rule with 15 people. In the quantitative section, which is a descriptive survey. The statistical population of the research includes 6822 secondary school girls of the four cities of Tehran and the sample size is 945 people. Also, managers and teachers with more than a thousand people and a sample size of 86 people are classified by random method. Collection tools are library, interview and questionnaire. Reliability with Cronbach's alpha of 85%, quantitative analysis with t-statistics at a significance level of 95% was performed with spss26 software.

The results showed that the moral development model based on the fundamental transformation of education with four components of relationship with God, self, others and nature with more than one hundred indicators which were integrated and drawn in forty indicators. Communication with the Creator is one of the indicators of knowledge and recognition, trust and confidence in God, sincerity, remembrance or God-consciousness, devotion, piety, spirituality, thankfulness and contentment, responsibility and sense of responsibility, which correspond to the religious, religious, and moral aspects of the transformation document. The component of self-relation with the indicators of self-knowledge, humanity, being emotional and loving, dignified, not accepting humiliation, piety, freedom, self-respect, gentleness and patience, subduing anger, humility, equality, truthfulness, courage, chastity, honesty, Emigration and benevolence that is compatible with the environment. The component of communication with others with indicators based on the dignity of mercy, respect, tolerance, tolerance, dialogue based on the love of the supreme self, altruism, rationality and acceptance of differences, good faith, revealing the goodness and not revealing the badness of others, which are related to social and economic fields are The component of connection with nature, with the indicators of knowledge and attention to nature, integrity, life and consciousness of the existence system and compassion for animals that correspond to the aesthetic and scientific fields.

The model of moral development of female students was confirmed and validated by administrators and teachers with the components of connection with nature, God, self and others and biological, social, religious, scientific, economic and aesthetic domains.

The results obtained from the questionnaire showed that factors influencing the moral development of female students, family choice, nature and fashion had the most influence, while radio and television programs, cultural activities and the study of sacred defense literature had the least influence. Based on the results of the present research, practical suggestions can be made to be used in the target society and help the moral development of secondary school girl students

Keywords: Ethical growth, the document of fundamental change, Quantitative method , students and teachers

الگوی رشد اخلاقی دانش آموزان مبتنی بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش^۱

DOI: 10.22070/tr.2024.17814.1438

ظاهره مجدالدین^۱، سید محمد میردامادی^{۲*}، زهره اسمعیلی^۳، عبدالرضا مجدالدین^۴

۱. فارغ التحصیل دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه پیام‌نور مرکز تهران جنوب، تهران، ایران.
Email: ta.majdodin@gmail.com
۲. استاد گروه آموزشی علوم تربیتی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه پیام‌نور مرکز تهران جنوب، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: sm.mirdamadi26@yahoo.com
۳. استاد گروه آموزشی علوم تربیتی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه پیام‌نور مرکز تهران جنوب، تهران، ایران.
Email: esmaeiliry@yahoo.com
۴. استادیار گروه آموزشی علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران.
Email: ab.majdodin@gmail.com

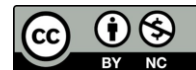
چکیده

پژوهش حاضر با هدف اعتباریابی الگوی رشد اخلاقی مبتنی بر سند تحول بنیادین دانش آموزان انجام شده است. روش پژوهش کمی و از نوع توصیفی-پیمایشی بوده است. جامعه پژوهش شامل معلمان و دانش آموزان دختر دوره دوم متوسطه منطقه چهار آموزش و پرورش شهر تهران به تعداد ۶۸۲۲ و معلمان و مدیران این دوره بیش از هزار نفر بوده است. روش نمونه‌گیری پژوهش حاضر طبقه‌ای با اختصاص متناسب بوده است که با کمک فرمول گاتمن تعداد ۳۴۰ دانش آموز و تعداد ۸۶ معلم و مدیر به عنوان نمونه انتخاب گردید. به منظور جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه‌های ۴۳ و ۴۱ سؤالی به ترتیب برای دانش آموزان و مدیران و معلمان استفاده شد که روایی و پایایی آن‌ها نیز محاسبه و تأیید شد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد، مدل رشد اخلاقی مبتنی بر سند تحول بنیادین شامل چهار بعد ارتباط با خدا، ارتباط با خود، ارتباط با دیگران و ارتباط با طبیعت است. در بعد ارتباط با خدا، شاخص‌های اخلاقی در ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ در بعد ارتباط با خویش ساحت زیستی و بدنی؛ در ارتباط با دیگران ساحت‌های اجتماعی-سیاسی و ساحت اقتصادی-حرفه‌ای و در نهایت در ارتباط با طبیعت در ساحت‌های علمی و فناورانه و هنری و زیباشناختی مورد تأیید دانش آموزان و مدیران و معلمان قرار گرفت و بدین ترتیب مدل رشد اخلاقی مبتنی بر سند تحول بنیادین دانش آموزان اعتباریابی شد.

واژگان کلیدی: رشد اخلاقی، سند تحول بنیادین، روش کمی، دانش آموزان، معلمان.

نشریه علمی
پژوهش‌های
آموزش و یادگیری

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵
تاریخ اصلاحات: ۱۴۰۳/۰۵/۲۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵

مقاله پژوهشی

Journal of
Training & Learning
Researches
Vol. 21, No. 2, Serial 40
Autumn & Winter
2024-25

دوره ۲۱، شماره ۲، پیاپی ۴۰
پاییز و زمستان ۱۴۰۳
صص: ۶۲-۴۱

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری است.

مقدمه

به تعبیر بسیاری از مربیان و روان‌شناسان حوزهٔ تعلیم و تربیت، حیات مادی و معنوی هر جامعه به تربیت افراد با اخلاق آن وابسته است: «پروردن، تعالی بخشیدن»، یعنی فرد را به وضع انسانی ترقی‌دادن است و این انگیزهٔ عمدهٔ هر آموزش و پرورشی است» [۱]. محور اصلی در پیشرفت و توسعهٔ هر کشور رشد و تعالی انسان‌ها و آشنایی با مهارت‌هایی است که بتوانند به بهترین شکل با یکدیگر ارتباط برقرار کنند و خود را برای ایفای نقشی سازنده و اصیل در جامعه آماده سازند [۲].

در دوران معاصر که عصر اطلاعات^۱ و توسعهٔ ارتباطات^۲ نامیده شده است، توجه به پیچیدگی ماهیت رفتار اخلاقی و تحولات بنیادین علمی و فناورانه در همهٔ عرصه‌های زندگی انسان اجتناب‌ناپذیر است. برای به کارگیری درست دستاوردهای ارزشمند بشری و حفظ افراد از مقهوریت در برابر فناوری‌های جدید که عمدتاً به دور شدن از معنویت و ارزش‌های متعالی اخلاقی می‌انجامد، ارائهٔ الگوهای کاربردی و عینی در زمینهٔ اخلاق و رشد اخلاقی در مکاتب مختلف و نظریات اندیشمندان بزرگ، متناسب با نیازهای نسل جوان، از اهمیت و جایگاه والایی برخوردار است؛ زیرا سنین نوجوانی از مهم‌ترین و بحرانی‌ترین دوران زندگی افراد در جامعه است و دورهٔ گذر و انتقال به شمار می‌آید و به ناچار با مشکلات زیستی، تحصیلی و اجتماعی بسیاری مواجه خواهند شد که باید راهی برای حل آن‌ها جست‌وجو کرد [۳].

درباب ضرورت و اهمیت تربیت و رشد اخلاقی در بین نظریه پردازان هم‌نوایی محسوسی وجود دارد، ولی درباب چپستی و چگونگی آن این هم‌نوایی جای خود را به تشتت آرا داده و نظریات متنوعی را ایجاد کرده است [۴]. با توجه به همین جهت‌گیری‌هایی که درخصوص تعریف اخلاق، تعیین ابعاد و حدود و ثغور آن وجود

دارد، رویکردهای مختلفی برای تربیت اخلاقی ایجاد می‌گردد [۵] که سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نیز سعی کرده است به طور گسترده‌ای با در نظر گرفتن حیات طیبه برای غایت تعلیم و تربیت، انسان اخلاقی توانمند را پرورش دهد، به گونه‌ای که یکی از سطوح شش‌گانهٔ این سند به مسائل اخلاقی و عبادی دانش آموزان پرداخته است. به عبارت دیگر، در سطح کلان سیاست‌گذاری و براساس اسناد بالادستی مانند سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن و سند ملی برنامهٔ درسی، به صورت مشخص به تربیت اخلاقی به عنوان بستر تبلور رشد اخلاقی پرداخته شده و حدود و ثغور و درجهٔ اهمیت آن مشخص شده است. براساس این اسناد، ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی مهم‌ترین ساحت از میان ساحت‌های شش‌گانهٔ تعلیم و تربیت محسوب می‌گردد که نه تنها دارای هویتی مستقل است، بلکه باید در تمامی ساحت‌های دیگر نیز بروز و ظهور داشته باشد.

فرهنگ و آموزه‌های قرآنی نیز بیانگر این است که درباب ضرورت، انسان براساس فطرت خود، کمال‌طلب و الگوپذیر^۵ است. کمال مطلق نیز خدای باری تعالی است. راه وصول به اخلاق الهی^۶ الگو قرار دادن انسان‌های کامل و تربیت یافته [صالحین و وجود مبارک پیامبر اکرم] معرفی شده است. روش الگویی به‌عنوان یکی از مؤثرترین روش‌های تربیتی معرفی شده است. در این روش، فرد نمونه‌ای عینی را مطلوب خویش می‌گیرد و به شبیه‌سازی دست می‌زند و تلاش می‌کند در همهٔ امور خود را همانند الگوی مطلوب خویش سازد و گام جای گام او نهد و بدو تشبیه نماید. نقش الگو حساس‌ترین نقش تربیتی است، تاجایی که الگوهای صالح مردم را به صلاح و الگوهای فاسد مردم را به فساد می‌کشانند. از پیامبر مکرم اسلام [ص] روایت شده است: «دو گروه از امت من هستند که چون صالح شوند، امتم صالح شود و چون فاسد شوند، امتم فاسد شود.»

4. Patternable

۵. تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ.

1. Depassement
2. Information Era
3. Communication Development

گفتند: «ای رسول خدا، آنان چه کسانی اند؟» فرمودند: «فقیهان و زمامداران.»^۱

نکته درخور توجه تأکید بر نقش الگوهای اخلاقی در کسب فضایل و دوری از رذایل اخلاقی در دیدگاه تربیتی آموزه های قرآنی است و در نهایت به دنبال پرورش انسان‌هایی متعالی است که توانایی تشخیص درست احکام اخلاقی و عمل به آن‌ها را داشته باشند. اما از آن‌رو که همه انسان‌ها نمی‌توانند به حدی از تعالی برسند، الگوهای اخلاقی نقش سازنده ای در هدایت و راهنمایی دیگران دارند.

بیان مسئله

اما مسئله اینجاست که چرا باینکه جوانان و نوجوانان ارزش‌های اخلاقی را می‌شناسند و آن‌ها را قبول دارند [۶]، در شرایطی [عده ای از آنان] نه تنها عامل به دانسته‌ها نیستند، بلکه نمودهای رفتاری متفاوت با دانسته‌ها را بروز می‌دهند که در نظر پژوهشگر باید آن را به‌عنوان یک مسئله طرح کرد؛ بدان دلیل که نمی‌توان انجام اعمال خلاف ارزش‌های اخلاقی را صرفاً موضوعی فردی دانست. نتایج پژوهش‌ها در این زمینه نشان می‌دهد که بُعد تربیت اخلاقی در ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی مهجور مانده و این مهجوریت تا اندازه‌ای است که عده‌ای بر مغفول بودن برنامه درسی تربیت اخلاقی در سطح برنامه‌های درسی ملی حکم داده اند [۷]. براین اساس، به نظر می‌رسد که مهم‌ترین ویژگی حیطة تربیت اخلاقی در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی، خصلت گریز از برنامه‌ریزی است [۸]. در نظر پژوهشگر، معطوف کردن برنامه‌ریزی‌ها به اهداف غایی و عموماً دست‌نیافتنی موجب گریز از برنامه‌ریزی جزئی و عملیاتی در این حوزه شده است. چه عواملی باعث می‌شوند افراد عملی خلاف آنچه قبول دارند، انجام دهند؟ وجود چه عواملی مسئله پایبند

نبودن به ارزش‌های اخلاقی را تشدید می‌کند؟ در نظام تعلیم و تربیت، چه موانعی در پایبندی دانش‌آموزان [به ویژه فراگیران دوره دوم متوسطه به‌عنوان خروجی‌های نظام آموزش و پرورش] به ارزش‌های اخلاقی وجود دارد؟ تربیت انسانی موحد، مؤمن، معتقد به معاد، آشنا به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خویشتن، دیگران و طبیعت چگونه محقق می‌گردد؟ در دوره نوجوانی و جوانی، چه گزینه‌های اخلاقی ای را در ارتباط با خدا، خود، همسالان و دیگران و ارتباط با طبیعت می‌توانیم انتظار داشته باشیم؟ ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های رشد اخلاقی دانش‌آموزان کدام‌اند؟ در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، رشد اخلاقی چگونه تعریف می‌شود؟ براساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، چگونه می‌توان الگوی متناسب با رشد اخلاقی دانش‌آموزان را طراحی و اعتباریابی کرد؟ در نهایت، تا چه میزان شاخص ارزش‌های اخلاقی از منظر دانش‌آموزان با شاخص‌ها و مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی از منظر متولیان تعلیم و تربیت مطابقت دارد؟ این سؤالات و ده‌ها سؤال مشابه دیگر در این زمینه پژوهشگران بسیاری را بر آن داشت تا با انجام پژوهش‌های مختلف به دنبال یافتن پاسخ سؤالات برآیند و دامنه متنوعی از شاخص‌های رشد اخلاقی از یک تا هشت مؤلفه‌ای را ارائه دهند؛ از جمله می‌توان به پژوهش‌های یک مؤلفه‌ای و مدلی که [۹-۱۱] ارائه داده‌اند، اشاره کرد.

برخی هم با تأکید بر متغیرهای زمینه‌ساز و بازدارنده درونی، فطری و بیرونی، به ارائه مدل پرداخته‌اند، مانند [۱۲-۱۳]. اما برخی از پژوهشگران مانند [۱۴-۱۵] با توجه به اصول ایجابی و ابعاد سلبی، به معرفی شاخص‌های رشد اخلاقی با تأکید بر دو یا سه بُعد از ابعاد رشد اخلاقی پرداخته‌اند. حیدری‌زاده [۱۶] براساس حیطة‌های شناختی، عاطفی و مهارتی، اصول و روش‌های آموزشی، عوامل مؤثر و زمینه‌ساز و بازدارنده در تربیت اخلاقی، به طراحی الگو پرداخته است.

از مطالعه مطالب متعدد درباره موضوع پژوهش «طراحی الگوی رشد اخلاقی دانش‌آموزان در چارچوب

۱. صِنْفَانِ مِنَ أُمَّتِي إِذَا صَلَّحَا، صَلَّحَتِ أُمَّتِي، وَ إِذَا فَسَدَا، فَسَدَتِ أُمَّتِي. قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ: وَ مِنْ هُمَا؟ قَالَ: الْفَقَهَاءُ وَالْأَمْرَاءُ.

گزارش‌های مصور اجرای مراسم در مدارس به‌عنوان شاخصی از کیفیت عملکرد مدرسه و دست‌اندرکاران آن، از جمله این مؤلفه‌هاست.^۲

ارائه گزارش‌های عددی از اجرای برنامه‌های پرورشی مذهبی و ثبت در سامانه همگام از سال تحصیلی ۹۶-۹۷ توسط مسئولان آموزش و پرورش دال بر شواهد اسلامی کردن مدارس و نظام آموزشی^۳ است. البته کتاب‌های درس دین و زندگی و هدیه‌های آسمانی نیز در قالب یک درس در کنار سایر مواد درسی به امر آموزش مبانی و دانش تعلیمات دینی اختصاص دارند.

مجموعه آنچه عنوان شد و نظایر آن‌ها بیانگر قابلیت و امکان اعتلای اخلاق آدمی است که در نهاد انسان به ودیعه گذاشته شده و غایت آن تخلّق به اخلاق الهی است. انسانی که دارای فطرتی اصیل از جانب خداوند است و با اراده و تربیت، هم قابلیت فعلیت و شکوفایی دارد و هم می‌تواند به فراموشی سپرده شود، از استعدادهای طبیعی قابل‌رشد و عواطف و تمایلات متنوعی برخوردار است. او همواره در حال شدن، حرکت و دگرگونی است و دارای قدرت انتخاب و اختیار است. او در تکوین و تحول هویت ناتمام و پویای خود نقش اساسی دارد و با شناخت، باور، میل و اراده فردی و جمعی در تغییر موقعیت، تکوین و تحول فردی و جمعی خویش و دیگران تأثیرگذار است. از آنجاکه انسان متأثر از روش‌های عینی است و الگوظلّبی و الگوپذیری در دوران مدرسه و مرحله نوجوانی و جوانی اثرگذاری بیشتری دارد، پژوهش حاضر با هدف یافتن حلقه مفقوده مبانی نظری آموزش و پرورش، به دنبال دستیابی به شیوه عملیاتی کردن چشم انداز برنامه‌های تعلیم و تربیت در سند تحول بنیادین

۲. با استناد به توضیحات دانشجویانی که کارشناسان پرورشی ادارات آموزش و پرورش و مدیران مدارس بودند، به پیام‌های معاونت پرورشی خراسان شمالی برای مریان مراجعه کنید.

۳. مصاحبه‌های معاونت پرورشی و فرهنگی وزارت آموزش و پرورش (۹۱/۱۲/۲۱) و اداره کل استان تهران (۹۱/۱۲/۹) در وبگاه آموزش و پرورش، صفحه معاونت پرورشی و فرهنگی.

فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی» چنین برمی‌آید که عمدتاً پژوهش‌ها با تأکید بر چند مؤلفه محدود صورت گرفته‌اند و پژوهش حاضر با تمرکز بر ابعاد چهارگانه، به مؤلفه‌ها و شاخص‌های رشد اخلاقی می‌پردازد.

مبانی نظری

در بررسی تاریخچه تلاش‌ها برای تمرکز بر اخلاق، شواهد نشان می‌دهند که هنوز تحول بنیادین در نظام آموزشی آغاز نشده است، اما در طول بیش از سه دهه [۱۳۶۰ تا ۱۳۸۰] تلاش شد نظام آموزشی به میراث مانده از عصر پهلوی قالبی دینی ببخشد. با بررسی مشخصه‌های نظام آموزشی امروز، می‌توان ادعا کرد که تلاش‌های انجام‌شده در این راستا به تشدید و تثبیت مؤلفه‌های ماهوی پیشین منجر شده‌اند. دین‌مداری نیز مؤلفه جدید نظام آموزشی پس از پیروزی انقلاب اسلامی به شمار می‌آید که با نظام آموزشی تقلیدی آغشته به اقتدارگرایی که از شاخص‌های نظام آموزشی دوره پهلوی اول و دوم است، به هم‌زیستی مسالمت‌آمیز رسیده است. توضیح مؤلفه‌های انتخاب‌شده در دین‌مداری نظام آموزشی می‌تواند نشان‌دهنده این پیوستگی باشد. اقدام برای کنترل ظاهر دانش‌آموزان و معلمان و تعیین ضوابط لازم‌الاجرا و اجباری حتی در حیطه امور مباح، تعریف فهرست طولانی برنامه‌های پرورشی به‌عنوان موارد لازم‌الاجرا، مطالبه جدی ادارات آموزش و پرورش از مدیران، مرییان و معاونین پرورشی برای اجرای برنامه‌ها و تحویل

۱. که موارد مهم آن شامل قرائت قرآن کریم، برپایی نماز جماعت در حد امکان با حضور یک روحانی، برگزاری برنامه‌های دهه اول محرم، خواندن زیارت عاشورا، برگزاری مراسم مداحی و راه‌اندازی دسته‌های عزاداری و هیئت‌های مذهبی و حتی خروج آنها در خیابان‌های اطراف مدرسه، خواندن دعای توسل، اجرای برنامه‌های زیارتی اماکن متبرکه، برگزاری سخنرانی‌های مذهبی، برگزاری جشن میلاد ائمه معصومین (ع)، برپایی مسابقات در زمینه حفظ، مفاهیم و قرائت قرآن کریم، احکام، انشا و وبلاگ‌نویسی نماز، نهج البلاغه و صحیفه سجاده و برپایی جشن تکلیف و... است (مراجعه به وبگاه تقویم‌های اجرایی ادارات امور تربیتی استان‌ها و روشنگر انتخاب این رویکرد است).

اعتقاد است که علم اخلاق علمی است که با آموزش صفات و ملکات پسندیده و طریقه کسب آن‌ها و نیز بیان صفات رذیله و راه و روش اجتناب از آنها، راه رسیدن به منش حمیده را به ما نشان می‌دهد. همچنین شیوه صحیح رفتار ما در ارتباط با خدا، خود و دیگران به منظور نیل به سعادت و کمال را معرفی می‌کند [۲۰].

لذا علم اخلاق درصدد فراهم کردن ارزش‌های مناسبی است که به مثابه قواعدی برای اعمال درست انسانی هستند. علاوه بر آن، نوع دیگری از ارزش‌ها وجود دارند که با ارزش‌های اخلاقی بی‌ارتباط نیستند و از کوشش آدمیان در جامعه در پی بیان تجربه آن‌ها و نشان‌دادن واکنش در برابر رویه‌های حسی محیطشان به شیوه‌ای بسیار خاص پدید می‌آیند. اینها ارزش‌های زیبایی‌شناختی^۴ هستند که ارزش‌های هنری را فرامی‌گیرند. در هر صورت، ارزش اخلاقی موضوع بحث اخلاق است و اخلاق با ارزش‌گذاری^۵ کردار آدمی ارتباط دارد [۲۱].

«هدف نهایی علم اخلاق نیز این است که انسان را به کمال و سعادت حقیقی خود برساند که همانا هدف اصلی خلقت جهان و انسان است. تفسیر واقعی و تحقق این کمال و سعادت به آن است که انسان به قدر ظرفیت و استعداد خود، چه در صفات نفسانی و چه در حوزه رفتاری، جلوه‌گاه اسماء و صفات الهی گردد تا در حالی که همه جهان طبیعی بی‌اراده به تسبیح جمال و جلال خداوندی مشغول‌اند، انسان با اختیار و آزادی خویش، مقرب‌ترین، گویاترین و کامل‌ترین مظهر الهی باشد» [۲۲].

خداوند متعال در قرآن کریم نیز می‌فرماید: «اوست خدایی که در میان انسان‌های درس‌ناخوانده، رسولی از خودشان برانگیخت که آیاتش را بر آن‌ها می‌خواند و آن‌ها را تزکیه می‌کند.»^۶ از میان همه انبیای الهی، رسول

آموزش و پرورش است تا با بهره‌مندی از روش الگویی^۱ که از شیوه‌های تعلیم و تربیت اسلامی است، به طراحی و ارائه الگوی مناسب و شایسته رشد اخلاقی دانش‌آموزان بپردازد. بنابراین وجود دو مقوله انگیزه و طلب درونی و قابلیت کسب کمالات اخلاقی و الگوپذیری در زمینه رشد اخلاقی، علاوه بر اینکه روشی برگرفته از آموزه‌های قرآنی است، اهمیت و ضرورت پرداختن به موضوع را آشکار می‌کند. از آن‌رو که به اعتقاد کانت [۱۷]، عمیق‌ترین بخش تعلیم و تربیت تربیت اخلاقی است و رشد اخلاقی آخرین و عالی‌ترین سطح تربیت است، با دستیابی به آن مرحله، کار تعلیم و تربیت به پایان می‌رسد. بنابر اهمیت پرورش اخلاقی دانش‌آموزان و با اهتمام به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، می‌توان الگویی برای رشد اخلاقی دانش‌آموزان پیشنهاد داد تا در رشد اخلاقی دانش‌آموزان مدنظر قرار گیرد و استفاده شود. پژوهش حاضر با هدف تحقق چنین مهمی انجام شده است.

اصلی‌ترین منابع در حوزه علوم اسلامی^۲ [۱۸] در تعریف «علم اخلاق»^۳ آورده‌اند که علم اخلاق علمی است که صفات نفسانی خوب و بد و اعمال و رفتار اختیاری متناسب با آن‌ها را معرفی می‌کند و شیوه تحصیل صفات نفسانی خوب، انجام اعمال پسندیده، دوری از صفات نفسانی و اعمال ناپسند را نشان می‌دهد. علاوه بر آن، راهکارهای رسیدن به فضیلت‌ها و دوری از رذیلت‌های نفسانی و رفتاری را نیز بررسی می‌کند. با این حال، از دیدگاه فلسفی، «علم اخلاق» عبارت است از مطالعه ارزش‌ها در قلمرو کردار انسانی که با مسائلی از قبیل شناخت رفتار شایسته و زندگی خوب برای همه انسان‌ها سروکار دارد؛ چنان‌که داوودی [۱۹] بر این

1. Model Method

۲. ابن مسکویه، تهذیب الأخلاق و طهارة الأعراق، ابن مسکویه ص: ۲۷، ۲۸؛ جامع السعادات محمد مهدی نراقی، جامع السعادات، ص: ۲۶؛ اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی، اخلاق ناصری، ص: ۴۸؛ صدرالدین شیرازی، الأسفار الأربعة، صدرالدین شیرازی جلد ۴، ص: ۱۱۷.

3. Ethics

4. Aesthetic

5. Evaluation

۶. «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمَمِينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه / ۲).

رفتارهای ما را در زندگی جهت می‌دهد و هدایت می‌کند. شأن اخلاق در این رویکرد شأن منطق است. این رویکرد در آثار کانت برجستگی پیدا کرد و در سده بیستم، کهلبرگ تحقیق خود را بر پایه نظریه اخلاقی کانت شکل داد. پیازه و گیلیگان متعلق به این رویکردند [۲۵].

رویکرد عدالت‌محور^۷: این رویکرد ارزش بنیادین عدالت را اصلی اخلاقی، جهان‌شمول و فرا فرهنگی می‌داند و معتقد است برای دستیابی به هدف تربیت اخلاقی دانش‌آموزان لازم است مدرسه و کلاس درس به محیطی مردم‌سالارانه تبدیل شود تا دانش‌آموزان بتوانند درباره معضلات اخلاقی تأمل کنند و با تصمیم‌گیری جمعی مبتنی بر عدالت و انصاف آشنا شوند. به این صورت، توانایی درک و فهم و استدلال اخلاقی آنان رشد می‌کند و به سطحی بالاتر ارتقا می‌یابد. افزون‌بر این، چون همه افراد خود را متعهد به عدالت می‌دانند، زمینه‌ای مناسب فراهم می‌آید که دانش‌آموزان را به انجام دادن رفتارهای عادلانه تشویق می‌کند و از رفتارهای نابهنجار بازمی‌دارد.

پیشینه تحقیق

نسرین حیدری‌زاده [۱۶] در پژوهش خود با عنوان «طراحی و اعتباریابی الگوی تربیت اخلاقی متناسب با ویژگی‌های دانش‌آموزان دوره ابتدایی ایران»، اذعان می‌کند که دانش‌آموزان نیاز دارند به منظور عملیاتی کردن آموزش‌های مدرسه‌ای، فرصت‌ها و زمان‌هایی را برای به‌چالش کشیدن ایده‌های خود و دیگران در خصوص مسائل اخلاقی در سطح ملی و جهانی در اختیار داشته باشند تا از این طریق ویژگی‌های اخلاقی‌ای مانند حقیقت‌جویی، تکلیف‌مداری، انصاف، نوع‌دوستی، مسئولیت‌پذیری در برابر دیگران، حق‌طلبی و عدالت‌جویی پرورش یابند.

اصولاً مفاهیم ارزشی در نظام آموزشی بسیار گسترده

مکرم اسلام [ص] در حدیثی کوتاه و عمیق، هدف برانگیخته شدن و فلسفه رسالت خود را اتمام و اكمال سجایای اخلاقی برمی‌شمرد و از اهمیت و ضرورت توجه به فضایل اخلاقی پرده برمی‌دارد: «به‌درستی من برای تکمیل و تمیم مکارم اخلاق مبعوث شده‌ام.» این سخن دلیلی بر این ادعاست.^۱ [۲۳]

در حوزه فلسفه اخلاق نیز در سایر منابع با زیرمجموعه‌هایی از رویکردهای فلسفی^۲ مواجه می‌شویم که این رویکردها شامل موارد زیرند:

رویکرد پیامدگرا^۳: معیار این رویکرد در بررسی ارزش‌های اخلاقی، داوری درباره خوب و بد، درست یا نادرست بودن و پیامدهای مثبت یا منفی آن است [۲۴].
رویکرد الهیاتی^۴: معیار این رویکرد در بررسی امور اخلاقی و ارزش داوری درباره آنها، خواست و اراده خداوند است، نه پیامدهای رفتارها. این رویکرد نزد همه متکلمان مسلمان پذیرفته نیست، زیرا آنها معتقدند امر و نهی خداوند فی‌حدنفسه معیار حسن و قبح نیست، بلکه حسن و قبح ذاتی اشیا معیار اصلی داوری اخلاقی است.
رویکرد فضیلت‌محور^۵: این رویکرد اخلاق انسانی را متشکل از فضیلت‌هایی خاص می‌داند و به این سبب به تفصیل درباره صفات‌های مثبت و منفی اخلاقی، شمار، رابطه و اصل و فرع بودن آنها بحث می‌کند. این رویکرد در آثار افلاطون و به‌ویژه ارسطو مطرح شده و با ترجمه آثار یونانی در دوره عباسیان وارد فرهنگ اسلامی گردیده است.

رویکرد اصل‌محور^۶: این رویکرد معتقد است که اخلاق مجموعه‌ای از صفات‌ها و فضیلت‌های نفسانی نیست، بلکه مجموعه‌ای از اصل‌ها و قاعده‌هاست که

۱. «أَنَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۲۸۲). این حدیث به شکل‌های دیگری نیز وارد شده است، از جمله «بُعِثْتُ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ وَمَخَاسِبِهَا» (کنز العمال، ح ۵۲۱۸؛ بحار الأنوار، ج ۶۶، ص ۴۰۵).

2. Philosophical Approaches
3. Outcome Approach
4. Theological Approach
5. Virtue Approach
6. Principle Approach

7. Justice Approach

می‌توانند نقش خود را در رشد اخلاق ایفا کنند. همچنین برای این منظور روش‌های تربیتی خاصی باید در خانواده اعمال شود تا به اهداف مورد نظر برسد.

نوش‌آفرین فیاض [۲۶] در پژوهش خود با عنوان «بررسی ابعاد مسئولیت‌پذیری انسان از دیدگاه اسلام»، به این نتایج دست یافته است که [۱] مسئولیت‌پذیری انسان در ابعاد جامعه انسانی شامل خویشاوندان، پدر، مادر، فرزند و همسران است. [۲] در برابر شهروندان، شامل همسایه، همکار، عالم، بیمار، کودک، جوان و سالمند است. [۳] در بُعد محیط، شامل حفظ طبیعت، آب، هوا و خاک، نهی از قطع درختان، صرفه‌جویی در آب، اطفای حریق، درخت‌کاری و حفظ جنگل، فضای سبز و ایجاد آن، حفاظت از پرندگان، آبیان، حشرات و حیوانات باربر سواری و بچه‌دار است.

سمیرا عزیزی [۲۷] در پژوهش خود به بررسی نسبت میان عاملیت متربی، الگوهای عملی اخلاقی و معیارهای اخلاقی براساس نظریه اسلامی عمل پرداخته است که مهم‌ترین یافته این پژوهش ارائه مفهوم جدیدی از تربیت اخلاقی است. از دیدگاه باقری، تربیت اخلاقی شامل سه بُعد عقلانیت، التزام و عمل به مقتضای التزام است. در بُعد عقلانیت، هدف فراگیری اصول و قواعد نهایی اخلاق است. در این بُعد، گاهی توانمندی استدلال اخلاقی هم در نظر گرفته می‌شود. در بُعد التزام، جنبه گرایش و ارادی هم وارد می‌شود و فرد خود را ملتزم به عمل به مقتضای اصول شناخته‌شده نیز می‌کند.

کریمی و همکاران [۲۸] در پژوهش خود به بررسی فرایند رشد اخلاقی از منظر تحول شناختی پرداخته‌اند که نتایج پژوهش آن‌ها نشان داده است رشد اخلاقی با طرح نظریه‌های شناختی تحول، بدان علت که نقشی اساسی در این حوزه دارند، آغاز می‌شود. پیازه رشد اخلاقی را حاصل بلوغ ذهنی و تحول روابط اجتماعی در نظر گرفته است. کهلبرگ برای فرایند رشد اخلاقی مراحل را برشمرده و برای هر مرحله وضعیت خاصی را تبیین کرده است. نظریه تحول اخلاقی پیازه و کهلبرگ هدف‌محور و غایت‌گرا هستند و حرکت به سوی

و وسیع به کار برده شده‌اند و اخلاق نیز به لحاظ مفهومی و عملی حوزه‌های وسیعی را دربرمی‌گیرد و تمام ساحت‌های زندگی را تحت پوشش قرار می‌دهد. توجه به اهداف تربیت اخلاقی در سه حوزه یادگیری شناختی، عاطفی و مهارتی بسیار حائز اهمیت است. همچنین اصل جامعیت، ایجاد انگیزه درونی، مداومت و محافظت، تکلیف به قدر وسع، تدرج، تشویق و اصلاح زمینه را از اصول حاکم بر اهداف تربیت اخلاقی می‌دانند.

توجه به محتوای دروس و سازمان‌دهی آن علاوه بر به‌کارگیری روش‌های آموزشی متناسب با مراحل رشد اخلاقی فراگیران، در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان نقش اساسی دارد. عوامل مؤثر را خانواده، همسالان، رسانه‌ها و الگوهای اجتماعی می‌دانند. عاطفه، محبت، خودشناسی، حب ذات، اعتمادبه‌نفس، خودمهارگری، تغذیه و مزاج، وراثت، موقعیت جغرافیایی، عقاید مذهبی و ارزشی، تجربه، وجدان، حکمت، میانه‌روی و اعتدال، شوق و انگیزش و شناخت خود را از عوامل زمینه‌ساز و پایه‌گذار تربیت اخلاقی برشمرده‌اند.

عوامل بازدارنده را نیز می‌توان شامل احساس خودکم‌بینی، ترس، حسادت، لجبازی، ناامیدی، جهل، خودخواهی، سخت‌گیری والدین، استفاده نادرست از رسانه‌ها، همسالان شرور، تلقین منفی ارزش‌ها، زورگویی، نقض حقوق دیگران و افراط و تفریط در پیش‌دواری‌های اخلاقی دانست. در نهایت، چشم‌گیرترین پیامد و نتیجه تربیت اخلاقی درست و شایسته برقراری ارتباط صحیح با خدا، خود، خلق و خلقت است.

موسوی احمدآبادی [۱۵] در پژوهش خود به نقش تربیتی خانواده در رشد اخلاقی اجتماعی از دیدگاه علامه طباطبایی [ره] پرداخته که نتایج پژوهش او نشان داده است در اندیشه علامه طباطبایی [ره] انسان سه وظیفه کلی دارد: وظیفه در برابر خدا، خود و دیگران. با در نظر گرفتن این وظایف و با ایجاد دگرگونی در ابعاد فکری، عاطفی و رفتاری، خانواده می‌تواند به رشد مورد نظر در حوزه اخلاق اجتماعی دست یابد. اعضای خانواده در برابر هم وظایفی دارند که با انجام آن‌ها

اجرای اخلاق، همچنین وجود آخرت به‌عنوان عامل ایجاد انگیزه برای انجام عمل مطلوب و بازدارنده از عمل نامطلوب است. وی در پایان به دو اصل اساسی در تربیت اخلاقی اشاره کرده است: [۱] اشاعه دانش به‌عنوان مقدمه عمل؛ [۲] انگیزه که سبب عمل برطبق علم و دانش می‌شود.

طراحی مدل مفهومی پژوهش

چگونگی تحول و رشد اخلاقی افراد سال‌هاست محققان و پژوهشگران زیادی را به خود مشغول کرده است و هر یک تعریف خاصی از اخلاق داشته‌اند، اما در مجموع همه آن‌ها بر این عقیده‌اند که رشد و تحول نیازمند عواملی است و به خودی خود به‌طور مطلوب رخ نمی‌دهد. می‌توان اذعان کرد عواملی همچون شناخت، موقعیت، سن، جنسیت و شیوه آموزشی و تربیتی و خانواده اثرگذارترین متغیرهایی به شمار می‌آیند که به شدت بر اخلاق تأثیر قرار می‌گذارند. از سوی دیگر، اخلاق تحت تأثیر عوامل اجتماعی و محیطی نیز قرار دارد و به این لحاظ اگر فرد از نقطه «خوشتن‌دوستی» به قله «خدادوستی» به واسطه «نوع‌دوستی» و «طبیعت دوستی» صعود نکند، در بسیاری از حوزه‌های تحولی عقب می‌ماند و به انسانیت خود اجازه رشد نمی‌دهد.

بر همین اساس، پژوهشگران حوزه تعلیم و تربیت دامنه متنوعی از شاخص‌های رشد اخلاقی را ارائه داده‌اند که برخی رشد اخلاقی را با یک و برخی تا هشت مؤلفه هم‌عنوان کرده‌اند. برخی هم مانند آدریانا دنیسا مانیا [۱۲] به متغیرهای زمینه‌ساز درونی - فطری و بیرونی که به اخلاق فردی و اجتماعی می‌انجامد، اشاره کرده‌اند. لوئیز کرچمر [۱۳] با تأکید بر عوامل بیرونی، بر این اعتقاد است که ارتباط با دیگران، اخلاق اجتماعی، اخلاق فردی و مسئولیت‌پذیری در برابر طبیعت، مؤلفه‌های رشد اخلاقی هستند. ژین بایوان بی و دیگران [۳۱] به متغیرهای زمینه‌ساز تعاملی، ارتباط با دیگران و توانایی ابراز احساسات در معرفی شاخص‌های رشد

یک وضعیت از پیش تعیین‌شده را ترسیم می‌کنند. جان بوم [۱۱] در مقاله‌ای با عنوان «خودمحوری در رشد اخلاقی از دیدگاه گیبس، پیازه و کهلبرگ»، اذعان کرده است که در نظریه رشد اخلاقی گیبس، ایده‌های پیازه‌ای درخصوص خودمحوری نقش مهمی ایفا می‌کنند. گیبس براساس این نظرات و ایده‌ها پیشنهاد کرد تحلیل تفصیلی درباره تحولات رشد اخلاقی صورت پذیرد.

هانتر [۷] در پژوهش خود با موضوع «استفاده از داستان و به‌طور خاص روند داستان‌سرایی به‌عنوان یک جزء مرکزی آموزش و پرورش اخلاقی»، نتیجه می‌گیرد که روال داستان‌سرایی می‌تواند به چگونگی درک و استدلال ابهامات اخلاقی کمک کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که داستان‌سرایی قادر است قدرت تشخیص و دورنگری در دانش‌آموزان ایجاد کند و فرصتی برای معلمان فراهم سازد تا پیچیدگی جهان اخلاقی فراگیران را بهتر درک کنند.

از نظر دارسیا ناروانز [۲۹]، بیان مدل‌های مؤثر تربیت اخلاقی دغدغه بسیاری از نظریه‌پردازان تربیت اخلاقی است. مدل تربیت اخلاقی تلفیقی براساس نظریه نخبگی اخلاقی چیده شده است و ابعاد دو روش عقلانی و شهودی را برای تربیت اخلاقی بررسی می‌کند. روش انجام پژوهش توصیفی - تحلیلی - انتقادی است. نتایج نشان می‌دهند که اخلاق‌مداری دارای چهار مؤلفه حساسیت اخلاقی، انگیزش اخلاقی، قضاوت اخلاقی و مهارت عملی است و خیرگی اخلاقی مستلزم رشد در هر چهار مقوله است.

هالستید [۳۰] در پژوهشی با عنوان «چارچوب مشخص برای تربیت اخلاقی»، چنین بیان می‌دارد که سه نوع ارزش اساسی ادب، اخلاق و معرفی الگوهای رفتاری برای مسلمانان وجود دارد. آنچه سبب تفاوت تربیت اخلاقی در غرب و اسلام می‌شود، نخست وجود اصول و قوانین ازلی و ابدی و توجه به نقش قانون در

1. Jan Boom
2. Hanter
3. Hlstead

اخلاقی پرداخته‌اند.

دنیل لاپسلی و پاتریک هیل [۱۰] تمرکز بر مرزبندی بین نظریه اخلاق و روان‌شناسی اخلاق را از اصول ارائه شاخص‌های رشد اخلاقی در افراد می‌دانند. از جمله اندیشمندانی که مدل یک مؤلفه‌ای را پیشنهاد داده‌اند، می‌توان به این افراد اشاره کرد: جان بوم [۱۱] شاخص رشد اخلاقی را «خودمحوری» و باقری [۹] «اخلاق الهی یا خدامحوری» معرفی کرده‌اند. پاک‌سرشت [۳۲] با توجه به اخلاق فردی و خودقانون‌گذاری، استقلال اخلاقی، و حاتمی [۳۳] نیز توجه به وجدان را شاخص‌های منحصر به فرد رشد اخلاقی می‌دانند. قاسمی [۳۴] ارتباط با دیگران، احساس تعلق به هویت جمعی و گفت‌وگو، و کریمی [۲۸] ارتباط با دیگران یا اخلاق اجتماعی را مطرح می‌کنند که به نظر می‌رسد می‌توان آن‌ها را به عنوان یک شاخص محسوب کرد. درویشی [۳۵] توجه به اخلاق الهی، خدامحوری و اخلاق اجتماعی، و رامادان [۳۶] اخلاق فردی و ضابطه‌پذیری را عنوان کرده‌اند.

در ادامه به نتایج دیگر مطالعات انجام‌شده در حوزه شناخت شاخص‌های رشد اخلاقی می‌پردازیم. دارسیا ناروائز [۲۹] پس از برشمردن حساسیت اخلاقی، انگیزش اخلاقی، قضاوت اخلاقی و مهارت‌های عملی اخلاقی، اعلام می‌کند که فرد با دستیابی به این موارد، به توانمندی «خبرگی اخلاقی» دست می‌یابد. به نظر می‌رسد در نظر خانم ناروائز، خبرگی اخلاقی براساس رعایت سلسله‌مراتب حساسیت، انگیزش، قضاوت و مهارت عملی اخلاقی، حائز اهمیت است.

عزیزی [۲۷] بر این اعتقاد است که رشد اخلاقی ماحصل شناخت اصول اخلاقی و توانمندی استدلال و تصمیم‌گیری اخلاقی است. کابلی [۳۷] با تأکید بر ویژگی‌های درونی - فطری فردی، به متغیرهای زمینه‌ساز تعاملی، خانواده، توانمندی استدلال اخلاقی و مسئولیت‌پذیری در برابر محیط زندگی و طبیعت به عنوان شاخص‌های رشد اخلاقی اشاره کرده است. فاطمه وجدانی [۳۸] نیز با تأکید بر ویژگی‌های درونی - فطری فردی و

الگوهای اخلاقی به عنوان متغیرهای زمینه‌ساز، از ضعف اراده به عنوان متغیر بازدارنده یاد می‌کند و مؤلفه‌های رشد اخلاقی را شامل ایمان به خدا، اخلاق الهی یا خدامحوری و تقوامجوری برمی‌شمرد.

منوچهری‌نیا [۳۹] با بیان محوریت ویژگی‌های درونی - فطری فردی در برابر متغیرهای زمینه‌ساز بیرونی و نقش خانواده در این خصوص، مؤلفه‌های اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی و مسئولیت‌پذیری در برابر طبیعت را مطرح کرده است. حسین نامور خلیله‌ده [۴۰] علاوه بر توجه به ویژگی‌های درونی - فطری فردی و معرفی الگوهای اخلاقی، توانمندی در حوزه‌های خودقانون‌گذاری یا استقلال اخلاقی و خداشناسی و پرستش را از شاخص‌های رشد اخلاقی می‌داند. نوش آفرین فیاض [۲۶] با معرفی خانواده به عنوان متغیر زمینه ساز، ارتباط با دیگران، ارتباط اجتماعی و مسئولیت‌پذیری در برابر دیگران و طبیعت را از مؤلفه‌های رشد اخلاقی به شمار می‌آورد.

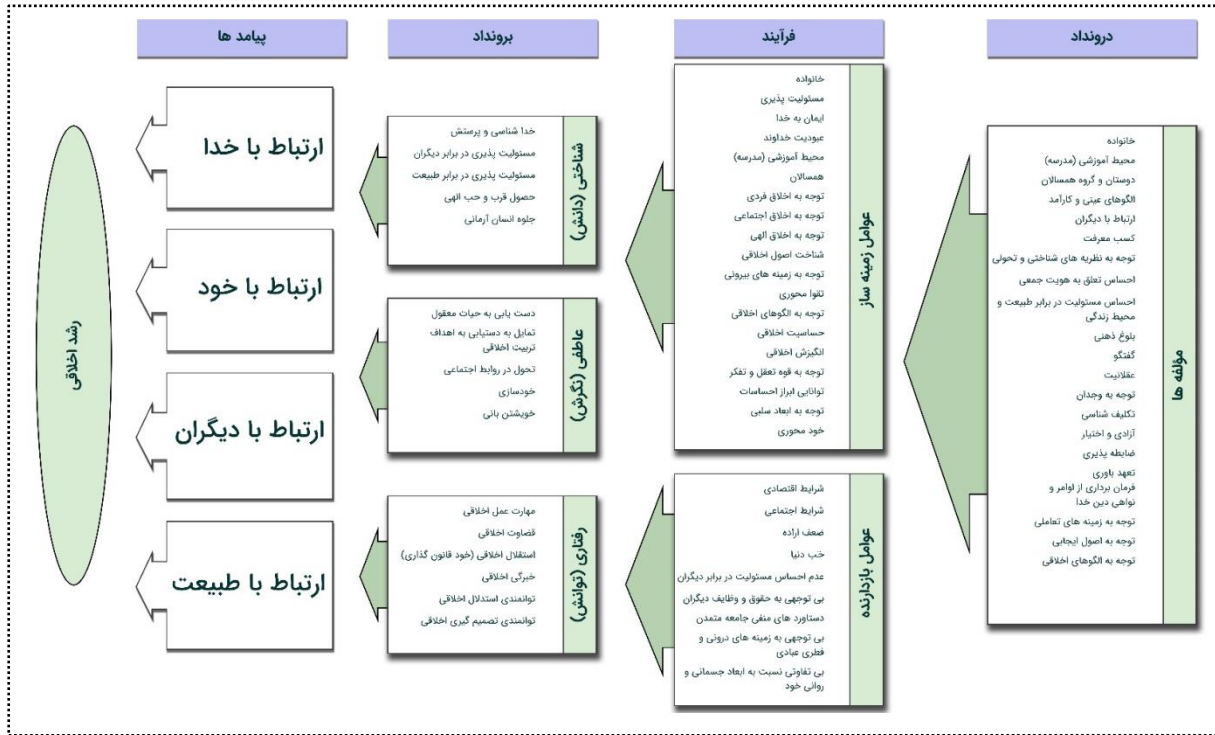
مهدی‌فر [۴۱] با بیان متغیرهای زمینه‌ساز تعاملی، به شاخص‌های اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی و ارتباط با خدا به عنوان مؤلفه های حیات معقول، اشاره کرده است. مه‌ری توکلی بنیزی [۴۲] با توجه به اصول ایجابی و ابعاد سلبی در تحقق رشد اخلاقی، به مؤلفه‌های اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی و ارتباط با خدا پرداخته است. کرم‌علیان [۴۳] بر این اعتقاد است که با در نظر گرفتن ابعاد و ویژگی‌های درونی - فردی و بیرونی به عنوان متغیرهای زمینه‌ساز، رشد اخلاقی محقق می‌گردد.

رنجبر [۴۴] نیز توانایی بهره‌مندی از قوه تفکر و تعقل، دستیابی به اخلاق الهی یا خدامحوری و ارتباط با خدا، توجه به اخلاق فردی و مسئولیت‌پذیری در برابر طبیعت را از ارکان رشد اخلاقی می‌داند. موسوی احمدآبادی [۱۵] نیز رشد اخلاقی را در گرو مؤلفه‌های ارتباط با خود، دیگران و طبیعت می‌داند.

از مطالعه مطالب متعدد درباره موضوع پژوهش و نتایج به دست آمده مشخص گردید که برخی تحقیقات با تأکید بر یک یا چند مؤلفه از رشد اخلاقی صورت

بنیادین آموزش و پرورش در پژوهش‌های پیشین سابقه نداشته است که این خود باعث مطرح شدن نتایج جدیدی نسبت به سایر پژوهش‌های انجام‌شده گردیده است.

گرفته‌اند. پژوهش حاضر بر چهار مؤلفه رشد اخلاقی [ارتباط انسان با خدا، خویش، دیگران و طبیعت] تمرکز دارد. بحث اعتباریابی الگوی رشد اخلاقی، مؤلفه‌ها و شاخص‌های رشد اخلاقی در چارچوب سند تحول

شکل ۱. الگوی رشد اخلاقی برگرفته از یافته‌های تحقیقات انجام‌شده

بنیادین، از نظر مدیران و معلمان از اعتبار کافی برخوردار است؟

روش‌شناسی

پژوهش حاضر کمی و از نوع توصیفی - پیمایشی است. جامعه آماری پژوهش حاضر تمامی دانش آموزان دختر دوره دوم متوسطه منطقه چهار آموزش و پرورش شهر تهران هستند که در سال تحصیلی ۱۳۹۹-۱۴۰۰ در پایه‌های دهم تا دوازدهم به تحصیل اشتغال داشته‌اند. تعداد کل دانش‌آموزان دختر ۶۸۲۲ نفر است که تعداد ۲۳۳۸ نفر در پایه دهم، تعداد ۲۳۶۲ نفر در پایه یازدهم تعداد ۲۱۲۲ نفر در پایه دوازدهم [اعم از مدارس دولتی و غیردولتی] هستند. تعداد مدیران و معلمان دوره دوم

سؤالات پژوهش

- در این پژوهش، محقق به دنبال ارائه مدل رشد اخلاقی دانش‌آموزان مبتنی بر سند تحول بنیادین از نظر دانش‌آموزان است. همچنین برای اعتبارسنجی آن، نظر مدیران و معلمان مدارس به صورت پیمایش میدانی با ارائه دو پرسش‌نامه مجزا جمع‌آوری شده است. پاسخ به دو سؤال زیر با میانگین و آزمون t تجزیه و تحلیل شده تا معناداری آن‌ها در سطح ۹۵ درصد مشخص گردد و اعتبار مدل تبیین شود:
- آیا مدل رشد اخلاقی دانش‌آموزان مبتنی بر سند تحول بنیادین، از نظر دانش‌آموزان از اعتبار کافی برخوردار است؟
  - آیا مدل رشد اخلاقی دانش‌آموزان مبتنی بر سند تحول

و از سوی دیگر، صاحب‌نظران بر آن صحه گذاشته‌اند، لذا هرگونه نتیجه‌گیری و تحلیل پاسخ‌های به‌دست‌آمده دارای روایی پیش‌بین نیز هست. به‌منظور بررسی پایایی پرسش‌نامه نیز از آلفای کرونباخ استفاده شد که با ضریب ۸۵ درصد تأیید شد.

یافته‌ها

قبل از پرداختن به سؤالات پژوهش، نتایج توصیفی پژوهش ذکر می‌شود. بررسی اطلاعات جمعیت‌شناختی دانش‌آموزان نشان می‌دهد که بیشترین تعداد دانش‌آموزان از نظر سن تولد مربوط به متولدین ۱۳۸۳ و معادل ۳۸/۷ درصد بوده‌اند و ۴۰۰ نفر، معادل ۴۲/۳ درصد از دانش‌آموزان، در پایه دهم بوده‌اند. علاوه بر آن، نتایج توصیفی نشان داد که ۱۷/۷ درصد از دانش‌آموزان در رشته انسانی و ۴۹/۵ درصد از دانش‌آموزان در رشته تجربی و در نهایت ۳۲/۸ درصد در رشته ریاضی بوده‌اند. براساس نوع مدرسه، ۳۰/۵ درصد از دانش‌آموزان از مدارس دولتی و ۵۳/۴ درصد از مدارس هیئت‌امنائی، ۱۵ درصد از نمونه‌دولتی و در نهایت ۱/۱ درصد از مدارس غیردولتی بوده‌اند.

در میان متخصصان حوزه تعلیم و تربیت [مدیران و معلمان]، از مجموع ۸۶ نفر، با اطلاعات جمعیت‌شناختی، از نظر سطح تحصیلات، تعداد ۳۹ نفر دارای مدرک کارشناسی [بیشترین] و ۹ نفر دارای مدرک دکتری [کمترین] هستند. از نظر رشته شغلی، ۵۴ نفر [بیشترین] در پست دبیر و ۸ نفر در پست مدیر اشتغال دارند. از نظر نوع مدرسه متوسطه، ۸۲ نفر از پاسخ‌گویان در دبیرستان و ۴ نفر در هنرستان اشتغال به کار داشته یا دارند. از نظر نوع مدرسه نیز بیشترین افراد [۳۷ نفر] در مدارس دولتی و ۹ نفر در مدارس غیردولتی اشتغال دارند.

با عنایت به مدل تحلیلی و بررسی نتایج براساس آزمون t ، اعتبار شاخص‌های رشد اخلاقی از نظر دانش‌آموزان نشان می‌دهد که تمامی این شاخص‌ها در حوزه‌های چهارگانه ارتباط با طبیعت، ارتباط با خود،

متوسطه دبیرستان‌های منطقه چهار تهران بیش از ۱۰۰۰ نفر است.

براساس فرمول گاتمن، از جامعه دانش‌آموزی تعداد نمونه ۳۴۰ نفر کفایت می‌کند که به‌منظور اعتبار بیشتر نتایج پژوهش برای سه برابر آن‌ها پرسش‌نامه ارسال شد و تعداد ۹۴۵ پرسش‌نامه در بین دانش‌آموزان دبیرستان‌های دخترانه دوره دوم در سطح منطقه چهار جمع‌آوری گردید. در پایه دهم، ۴۲/۳ درصد دانش‌آموزان معادل ۴۰۰ نفر، در پایه یازدهم، ۳۶/۵ درصد دانش‌آموز معادل ۳۴۵ نفر و در پایه دوازدهم، ۲۱/۲ درصد معادل ۲۰۰ نفر، هستند. از میان مدیران و معلمان نیز تعداد ۸۶ پرسش‌نامه تکمیل و جمع‌آوری شد.

ابزار جمع‌آوری داده‌ها

در پژوهش حاضر، با هدف جمع‌آوری، شناخت و تحلیل نظرات و نگرش جامعه هدف [دانش‌آموزان و مدیران و معلمان]، از پرسش‌نامه ۴۱ سؤالی برای معلمان و مدیران و پرسش‌نامه ۴۳ سؤالی برای دانش‌آموزان استفاده شده است که با عنایت به اینکه مبنای اصلی پرسش‌نامه سنجش شاخص‌های رشد اخلاقی است، ارتباط میان مفاهیم، ابعاد، مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و پرسش‌ها را دو نفر از صاحب‌نظران بررسی کردند. از این رو، روایی محتوای پرسش‌نامه‌ها رعایت شد و آنچه باید اندازه‌گیری می‌شد، اندازه‌گیری گردید. روایی ظاهری [صوری] نیز به صورت موازی بررسی، اصلاح و تأیید شد. همچنین از آن رو که مجموع ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های تشکیل‌دهنده پرسش‌ها از ساحت‌های تعلیم و تربیت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش اقتباس شده‌اند، روایی سازه در پژوهش حاضر رعایت گردیده و در واقع ابزار اندازه‌گیری [پرسش‌نامه] با نظریه‌هایی که آزمون بر محور آن‌ها تدوین شده است، تناسب دارد. در نهایت، نظر به اینکه شاخص و معیارهای ارائه‌شده در تدوین پرسش‌نامه از منابع معتبر و دست‌اول استخراج گردیده و در دامنه‌های کوچک‌تر قبلاً به کار گرفته شده،

ارتباط با دیگران و ارتباط با خدا، معنادار بوده اند. در واقع، همه این اهداف موردقبول بوده اند و نتایج حاضر با اطمینان ۹۵ درصد تعمیم پذیر به همه دانش آموزان دوره دوم متوسطه اند که در جداول ذیل مشخص شده‌اند.

طبق نتایج جدول ۲، ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش معنی‌دار مثبت هستند و در واقع همه این اهداف موردتوافق بوده‌اند. نتایج حاضر با اطمینان ۹۵ درصد، تعمیم‌پذیر به همه دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه هستند.

جدول ۱: نتایج بررسی شاخص‌های رشد اخلاقی از نظر دانش‌آموزان

مقدار معیار: ۳					شاخص
اختلاف میانگین	میانگین	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t	
.۷۳۱۰۱	۳/۷۳۱۰	.۰۰۰	۹۴۴	۲۴/۴۸۸	ارتباط با طبیعت
.۶۳۹۹۵	۳/۶۳۹۹	.۰۰۰	۹۴۴	۲۱/۹۸۲	ارتباط با خدا
.۶۳۹۳۷	۳/۶۳۹۴	.۰۰۰	۹۴۴	۲۲/۰۷۵	ارتباط با خود
.۶۲۸۹۴	۳/۶۲۸۹	.۰۰۰	۹۴۴	۲۱/۷۱۲	ارتباط با دیگران

جدول ۲: نتایج بررسی ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین از نظر دانش‌آموزان

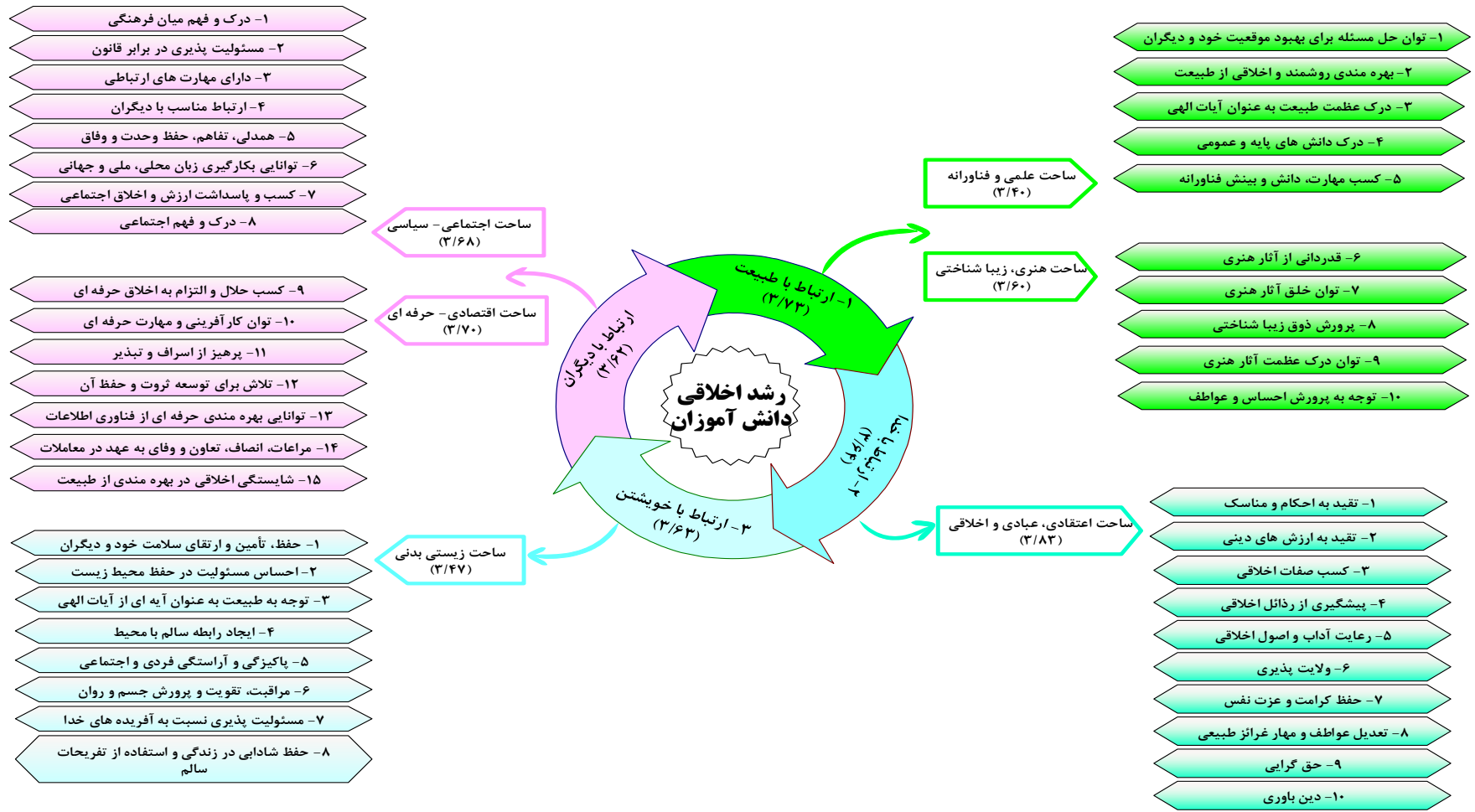
مقدار معیار: ۳					ساحت
اختلاف میانگین	میانگین	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t	
.۸۳۳۳۳	۳/۸۳۳۳	.۰۰۰	۹۴۴	۲۷/۳۲۷	زیستی، بدنی
.۷۰۷۸۰	۳/۷۰۷۸	.۰۰۰	۹۴۴	۲۴/۸۹۹	اجتماعی، سیاسی
.۶۸۶۲۴	۳/۶۸۶۲	.۰۰۰	۹۴۴	۲۳/۹۰۶	اعتقادی، عبادی، اخلاقی
.۶۰۸۴۷	۳/۶۰۸۵	.۰۰۰	۹۴۴	۱۷/۸۷۰	علمی، فناوری
.۴۷۴۹۸	۳/۴۷۵۰	.۰۰۰	۹۴۴	۱۳/۷۳۲	اقتصادی و حرفه‌ای
.۴۰۱۹۰	۳/۴۰۱۹	.۰۰۰	۹۴۴	۱۰/۷۳۵	زیبایی‌شناختی و هنری

۳/۸۳ درصد، در مدل نهایی باقی مانده‌اند و تأیید شده‌اند.

با عنایت به مدل تحلیلی و بررسی نتایج براساس آزمون t، اعتبار شاخص‌های رشد اخلاقی از نظر مدیران و معلمان نشان می‌دهد که تمامی این شاخص‌ها در حوزه‌های چهارگانه ارتباط با طبیعت، ارتباط با خود، ارتباط با دیگران و ارتباط با خدا، معنادار بوده‌اند. در واقع، همه این اهداف موردتوافق بوده‌اند و نتایج حاضر با اطمینان ۹۵ درصد، تعمیم‌پذیر به همه دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه‌اند.

در مدل ارائه‌شده از نظر دانش‌آموزان، در ابعاد چهارگانه، ارتباط با طبیعت با میانگین ۳/۳۷ درصد، ارتباط با خدا با میانگین ۳/۶۴ درصد، ارتباط با خویشتن با میانگین ۳/۶۳ درصد و ارتباط با دیگران با میانگین ۳/۶۲ درصد، و در شاخص‌های مدل [ساحت‌های شش‌گانه]، ساحت اجتماعی - سیاسی با میانگین ۳/۶۸ درصد، ساحت اقتصادی و حرفه‌ای با میانگین ۳/۷۰ درصد، ساحت علمی و فناوری با میانگین ۳/۴۰ درصد، ساحت هنری و زیبایی‌شناختی با میانگین ۳/۶ درصد، ساحت زیستی و بدنی با میانگین ۳/۴۷ درصد، ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی با میانگین

الگوی رشد اخلاقی دانش‌آموزان مبتنی بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

مدل نهایی رشد اخلاقی از منظر دانش‌آموزان (مبتنی بر ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش)

جدول ۳: نتایج بررسی شاخص‌های رشد اخلاقی از نظر مدیران و معلمان [متخصصان]

مقدار معیار: ۳					شاخص
اختلاف میانگین	میانگین	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t	
.۵۲۵۵۸	۳/۵۲۵۶	.۰۰۰	۸۵	۶/۷۹۹	ارتباط با طبیعت
.۳۲۷۸۴	۳/۳۲۷۸	.۰۰۰	۸۵	۴/۳۶۹	ارتباط با خود
.۲۸۳۵۰	۳/۲۸۳۵	.۰۰۰	۸۵	۳/۷۵۴	ارتباط با دیگران
.۲۲۳۵۱	۳/۲۲۳۵	.۰۰۵	۸۵	۲/۹۰۹	ارتباط با خدا

جدول ۴: نتایج بررسی ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین از نظر مدیران و معلمان [متخصصان]

مقدار معیار: ۳				ساحت	رتبه
اختلاف میانگین	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t		
.۵۹۳۰۲	.۰۰۰	۸۵	۷/۲۰۴	زیستی، بدنی	۱
.۵۱۴۹۵	.۰۰۰	۸۵	۶/۹۶۴	اجتماعی، سیاسی	۲
.۴۱۱۶۳	.۰۰۰	۸۵	۴/۶۳۳	زیبایی‌شناختی و هنری	۳
.۳۳۸۳۷	.۰۰۰	۸۵	۴/۳۷۹	اعتقادی، عبادی، اخلاقی	۴
.۰۸۱۶۰۵	.۳۷۷	۸۵	۰/۸۸۷	علمی، فناوری	۵
-.۱۲۲۰۹	.۲۰۴	۸۵	-۱/۲۷۹	اقتصادی و حرفه‌ای	۶

میانگین ۳/۳۳ درصد، در مدل نهایی باقی مانده‌اند و از سوی مدیران و معلمان مدارس تأیید شده‌اند. به‌طورکلی می‌توان گفت که مدل رشد اخلاقی دانش‌آموزان مبتنی بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در چهار بعد ارتباط فرد با خدا، با خویشتن، با طبیعت و با دیگران، در شش ساحت، مورد تأیید دانش‌آموزان و متخصصان [مدیران و معلمان] قرار گرفته است که در ادامه نتایج تحلیل آماری ابعاد چهارگانه و ساحت‌های شش‌گانه مدل تشریح می‌شوند.

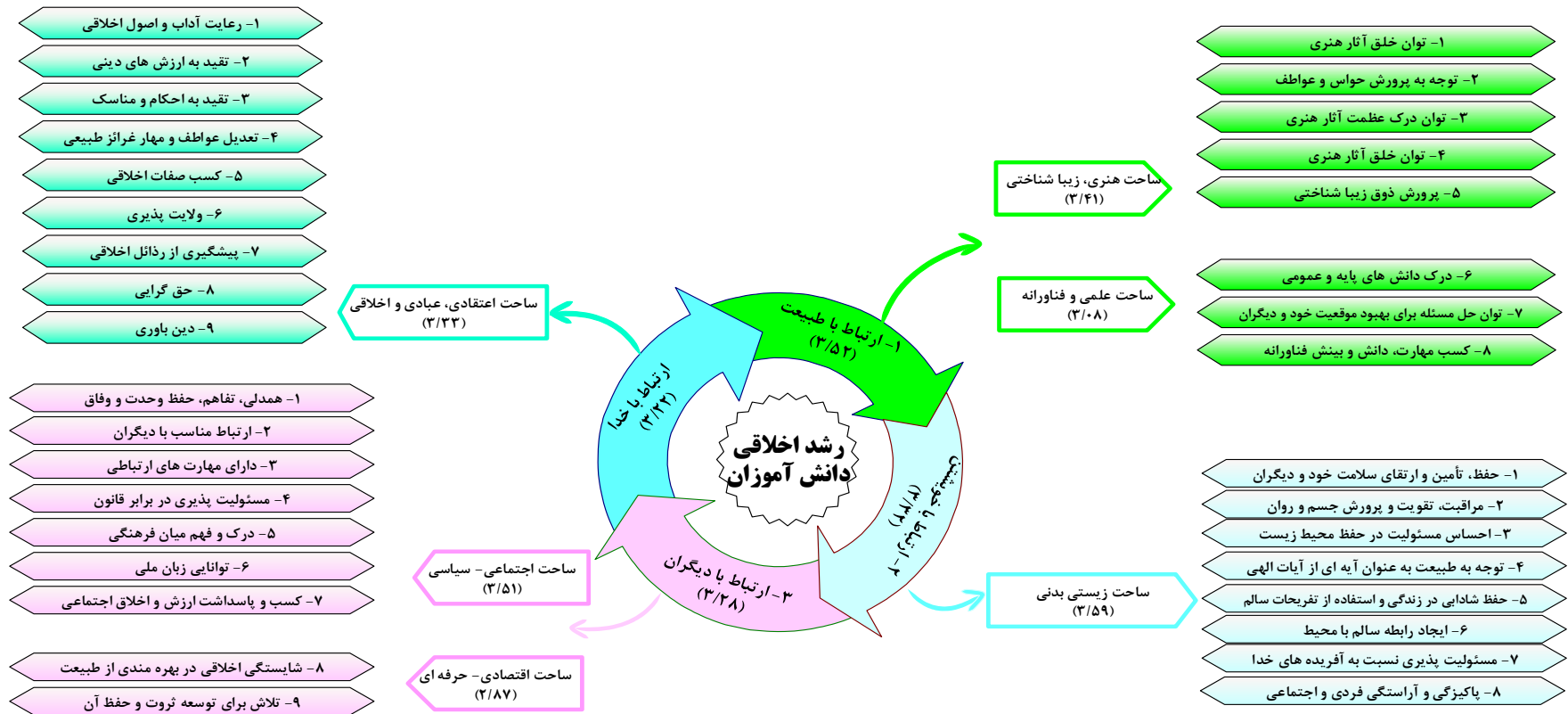
شاخص‌های ارتباط با خدا

نتایج حاصل از یافته‌های شاخص‌های ارتباط با خدا که در سند ملی تحول بنیادین آموزش و پرورش با عنوان «ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی» و به‌عنوان محوری‌ترین ساحت‌های شش‌گانه شناخته شده است، نمود رشد

طبق نتایج جدول بالا، ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش معنی‌دار مثبت هستند و در واقع همه این اهداف مورد توافق بوده‌اند. نتایج حاضر با اطمینان ۹۵ درصد، تعمیم‌پذیر به همه دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه‌اند.

در مدل [ذیل] ارائه شده از نظر مدیران و معلمان، در ابعاد چهارگانه، ارتباط با طبیعت با میانگین ۳/۵۲ درصد، ارتباط با دیگران با میانگین ۳/۲۸ درصد، ارتباط با خدا با میانگین ۳/۲۲ درصد، ارتباط با خویشتن با میانگین ۳/۲۲ درصد، و از شاخص‌های مدل [ساحت‌های شش‌گانه]، ساحت اجتماعی-سیاسی با میانگین ۳/۵۱ درصد، ساحت اقتصادی و حرفه‌ای با میانگین ۲/۸۷ درصد، ساحت علمی و فناوری با میانگین ۳/۰۸ درصد، ساحت هنری و زیبایی‌شناختی با میانگین ۳/۴۱ درصد، ساحت زیستی و بدنی با میانگین ۳/۵۹ درصد، ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی با

مدل نهایی رشد اخلاقی از منظر متخصصین (مبتنی بر ساحت های شش گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش)

عملی به ارزش‌های دینی با ۳/۶۴ درصد و تقید عملی به احکام و مناسک با ۳/۴۳ درصد بیشترین امتیاز، و دین باوری با ۳/۰۵ درصد و حفظ کرامت و عزت نفس با ۲/۹۹ درصد کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند. در مقایسه تحلیلی نظرات دانش‌آموزان و متخصصان، می‌توان به وجوه اشتراک تقید عملی به احکام و مناسک و ارزش‌های دینی، ولایت‌پذیری و پیروی از رهبران دینی، پیامبر اکرم [ص] و ائمه معصومین در کسب بالاترین امتیاز و دین‌باوری با کمترین امتیاز اشاره کرد. حق‌گرایی و حفظ کرامت و عزت نفس از گزینه‌های مورد اختلاف هستند.

شاخص‌های ارتباط با خویشتن

ارتباط با خویشتن در مقایسه با ابعاد دیگر، با ۳/۶۳ درصد، از مبنای ۳ امتیاز براساس آزمون t، پس از ارتباط با طبیعت با ۳/۷۳ درصد و ارتباط با خدا با ۳/۶۴ درصد قرار گرفته است. لذا در نظر دانش‌آموزان، شاخص‌های مربوط به ارتباط با خویشتن در سومین ردیف از ابعاد چهارگانه قرار دارند.

در پرسش‌نامه ویژه دانش‌آموزان، از مؤلفه‌هایی که به منظور ارزیابی ساحت زیستی، بدنی و ارتباط با خویشتن تنظیم شده‌اند، حفظ و تأمین و ارتقای سلامت و پرورش قوای بدنی، رعایت بهداشت خود و دیگران، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری با ۴/۰۲ درصد و احساس مسئولیت در قبال حفظ زیست‌بوم شهری با ۳/۹۴ درصد بیشترین امتیاز، و حفظ شادابی، تأمین نیازهای زندگی، استفاده از تفریحات سالم و اوقات فراغت با ۳/۶۷ درصد و شناخت طبیعت، حفاظت از آن و احترام به طبیعت و محیط‌زیست و مسئولیت‌پذیری نسبت به آفریده‌های خدا با ۳/۷۰ درصد، کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند.

در پرسش‌نامه ویژه متخصصان، از مؤلفه‌هایی که به منظور ارزیابی ساحت زیستی، بدنی و ارتباط با خویشتن تنظیم شده‌اند، حفظ و تأمین و ارتقای سلامت و پرورش

و تکامل اخلاقی فراگیران مشروط به تجلی عملی آموزه‌های این ساحت معرفی شده است. با هدف جمع‌آوری نظر دانش‌آموزان و متخصصان، پرسش‌نامه محقق ساخته طراحی گردید، اما به‌منظور پیشگیری از ملالت و خستگی پاسخ‌گویان، سی‌گزینه استخراج شده به‌صورت تجمیعی در قالب ده سؤال تنظیم گردید.

نتایج پرسش‌نامه نشان می‌دهد که از نظر دانش‌آموزان [از مبنای ۳ امتیاز] براساس آزمون t، شاخص‌های ارتباط با خدا با ۳/۶۴ درصد، پس از ارتباط با طبیعت با ۳/۷۳ درصد و قبل از شاخص‌های ارتباط با خویشتن با ۳/۶۳ درصد و شاخص‌های ارتباط با دیگران با ۳/۶۲ درصد، در جدول قرار گرفته است. بنابراین دانش‌آموزان به‌طور کلی به شاخص‌های ارتباط با خدا به عنوان دومین گزینه، بیشتر از ارتباط با خویشتن و دیگران امتیاز داده‌اند.

اما از منظر متخصصان، بُعد ارتباط با خدا با ۳/۲۲ درصد از مبنای ۳ امتیاز براساس آزمون t، پس از ارتباط با طبیعت با ۳/۵۲ درصد، ارتباط با خویشتن با ۳/۳۲ درصد و ارتباط با دیگران با ۳/۲۸ درصد، قرار گرفته است.

نکته قابل‌تأمل این است که معلمان برخلاف دانش‌آموزان به شاخص‌های ارتباط با خدا به عنوان چهارمین گزینه پس از ارتباط با طبیعت، خویشتن و دیگران امتیاز داده‌اند. لذا ضروری به‌نظر می‌رسد که با کندوکاو در این نکته، وجوه اختلاف نظر دانش‌آموزان و معلمان بررسی شود. شاید تعریف و نگاه فراگیران و معلمان درباره مسائل اعتقادی و ارتباط با خدای سبحان سبب اختلاف گزینه‌ها باشد. همچنین در ارزیابی دانش‌آموزان از گزینه‌هایی که در قالب ده سؤال تنظیم شده‌اند، تقید عملی به احکام و مناسک با ۴/۱۷ درصد و تقید عملی به ارزش‌های دینی با ۳/۸۱ درصد بیشترین امتیاز، و دین‌باوری با ۳/۳۱ درصد و حق‌گرایی با ۳/۴۸ درصد کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند. در پرسش‌نامه ویژه متخصصان، رعایت آداب و اصول اخلاقی در زندگی روزمره با ۳/۸۰ درصد، تقید

در پرسش نامه ویژه متخصصان، از مؤلفه‌هایی که به منظور ارزیابی ساحت تعلیم و تربیت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، حرفه‌ای و ارتباط با دیگران، تنظیم شده‌اند، وفاق، همدلی، حفظ وحدت و تفاهم با ۳/۸۷ درصد، مهارت‌های ارتباطی، بردباری و مسالمت‌جویی با ۳/۶۶ درصد در ساحت اجتماعی، سیاسی و در ساحت اقتصادی، حرفه‌ای، پرهیز از اسراف و تبذیر، تلاش برای حفظ و توسعه ثروت و رعایت بهره‌وری با ۳/۰۵ درصد، بیشترین امتیاز و شایستگی اخلاقی در بهره‌گیری از طبیعت، التزام به اخلاق و ارزش‌ها در روابط اقتصادی، کسب حلال و التزام به اخلاق حرفه‌ای و مراعات قوانین کسب‌وکار با ۲/۹۵ درصد، توان کارآفرینی و درک مهارت حرفه‌ای با ۲/۶۹ درصد و انصاف، تعاون و وفای به عهد با ۲/۷۲ درصد، کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند. گفتنی است که در این شاخص هماهنگی نظرات دانش‌آموزان و متخصصان درخور توجه است.

شاخص‌های ارتباط با طبیعت

در مقایسه با ابعاد چهارگانه ارتباط با خدا، خویش، دیگران و طبیعت، شاخص‌های ارتباط با طبیعت با ۳/۷۳ درصد از مبنای ۳ امتیاز براساس آزمون t قرار گرفته است. بنابراین در نظر دانش‌آموزان، شاخص‌های مربوط به ارتباط با طبیعت در رتبه اول ابعاد چهارگانه قرار دارند و در نظر متخصصان نیز با ۳/۵۲ درصد، در صدر ابعاد چهارگانه انتخاب شده‌اند.

در پرسش نامه ویژه دانش‌آموزان، از مؤلفه‌هایی که به منظور ارزیابی ساحت هنری و زیبایی‌شناختی و ساحت علمی و فناورانه و ارتباط با طبیعت تنظیم شده‌اند، ساحت زیبایی‌شناختی و توانمندی تفکر انتقادی، تفکر منطقی خلاق، حل مسئله، تفکر فناورانه برای بهبود زندگی، تلاش برای اصلاح و بهبود موقعیت خود و دیگران با ۳/۶۸ درصد، فهم و درک دانش‌های پایه و عمومی با ۳/۵۷ درصد، قدردانی از ارزش‌های

قوای بدنی، رعایت بهداشت خود و دیگران، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری با ۳/۸۳ درصد و تأمین سلامت جسمی، پرورش قوای بدنی، مراقبت از جسم و روان و تقویت قوای جسمی و روانی با ۳/۷۹ درصد بیشترین امتیاز، و پاکیزگی، سلامت و آراستگی فردی و اجتماعی با ۳/۴۰ درصد و شناخت طبیعت، حفاظت از آن و احترام به طبیعت و محیط زیست با ۳/۴۵ درصد، کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند.

شاخص‌های ارتباط با دیگران

در مقایسه با ابعاد چهارگانه ارتباط با خدا، خویش، دیگران و طبیعت، ارتباط با دیگران با ۳/۶۲ درصد از مبنای ۳ امتیاز براساس آزمون t، پس از ارتباط با طبیعت با ۳/۷۳ درصد و ارتباط با خدا با ۳/۶۴ درصد و ارتباط با خویش با ۳/۶۳ درصد قرار گرفته است. لذا در نظر دانش‌آموزان، شاخص‌های مربوط به ارتباط با دیگران در چهارمین مرتبه ابعاد چهارگانه قرار دارد.

در پرسش نامه ویژه دانش‌آموزان، از مؤلفه‌هایی که به منظور ارزیابی ساحت تعلیم و تربیت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، حرفه‌ای و ارتباط با دیگران تنظیم شده‌اند، توانایی زبان ملی، درک و فهم میان‌فرهنگی با ۳/۸۶ درصد و مهارت‌های ارتباطی، بردباری و مسالمت‌جویی با ۳/۸۱ درصد در ساحت اجتماعی، سیاسی و التزام به اخلاق و ارزش‌ها در روابط اقتصادی، کسب حلال و التزام به اخلاق حرفه‌ای و مراعات قوانین کسب و کار با ۳/۷۳ درصد در ساحت اقتصادی، حرفه‌ای بیشترین امتیاز و درک و فهم اجتماعی، تعامل شایسته با نهادهای مدنی با ۳/۴۵ درصد و کسب دانش و اخلاق اجتماعی و پاسداشت ارزش‌های اجتماعی با ۳/۵۵ درصد در ساحت اقتصادی، حرفه‌ای، مراعات احکام معاملات، انصاف و تعاون و وفای به عهد با ۳/۱۷ درصد و توانایی بهره‌مندی حرفه‌ای از فناوری اطلاعات و ارتباطات با ۳/۳۳ درصد کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند.

سند تحول بنیادین آموزش و پرورش با هدف فراهم کردن حیات طیبه برای دانش‌آموزان و پرداختن به یکی از ساحت‌های خود، یعنی مسئله رشد اخلاقی دانش‌آموزان، ظرفیت اجرایی مناسبی را برای پشتیبانی از رشد اخلاقی دانش‌آموزان و حرکت به سوی حیات طیبه را فراهم آورده است. از سوی دیگر، توجه به پژوهش‌ها و نظریات رشد اخلاقی امکان دسترسی به شاخص‌های دقیق و درست را فراهم می‌کند تا بتوان در قالب سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، آن را در دانش‌آموزان تقویت کرد.

به‌طور کلی، در بخش ابعاد چهارگانه ارتباط با خدا، خویشتن، دیگران و طبیعت، می‌توان اذعان داشت که نتیجه تحقیق در بعد ارتباط با خدا، با نتایج پژوهش‌های [۹، ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲

• با توجه به تأیید شاخص‌های ارتباط با خویشتن در مدل رشد اخلاقی دانش‌آموزان، پیشنهاد می‌شود مدیران و معلمان از شاخص‌های در نظر گرفته شده برای این بعد و ساحت زیستی بدنی که ذیل آن قرار می‌گیرد، استفاده کنند و شاخص‌های حفظ، تأمین و ارتقای سلامت خود و دیگران، مراقبت، تقویت و پرورش جسم و روان، توجه به طبیعت به‌عنوان آیه‌ای از آیات الهی، ایجاد رابطه سالم با محیط و مانند آن را مدنظر قرار دهند.

• با توجه به تأیید شاخص‌های ارتباط با دیگران در مدل پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود مدیران و معلمان از شاخص‌های در نظر گرفته شده برای این بعد و ساحت اجتماعی - سیاسی و ساحت اقتصادی - حرفه‌ای که ذیل آن قرار می‌گیرد، استفاده کنند. شاخص‌هایی همچون تلاش برای توسعه ثروت و حفظ آن، شایستگی اخلاقی در بهره‌مندی از طبیعت، همدلی، تفاهم، حفظ وحد و وفاق، ارتباط مناسب با دیگران، مسئولیت‌پذیری در برابر قانون و مانند این شاخص‌ها می‌توانند استفاده شوند.

• با توجه به تأیید شاخص‌های ارتباط با طبیعت در مدل رشد اخلاقی دانش‌آموزان براساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، پیشنهاد می‌شود مدارس و معلمان از شاخص‌های در نظر گرفته شده برای این بعد و ساحت هنری و زیبایی‌شناختی و ساحت علمی و فناوری که ذیل آن قرار می‌گیرد، استفاده کنند. شاخص‌هایی همچون درک دانش‌های پایه و عمومی، توان حل مسئله برای بهبود موقعیت خود و دیگران، کسب مهارت دانش و بینش فناورانه، پرورش ذوق زیبایی‌شناختی و مانند آن می‌توانند استفاده شوند.

• رشد اخلاقی متوازن دانش‌آموزان نیازمند توجه هم‌زمان و همه‌جانبه دانش‌آموزان در ارتباط با خدا، در ارتباط با خود، در ارتباط با طبیعت و در ارتباط با دیگران است. بی‌توجهی به هر بعد می‌تواند به رشد نامتوازن اخلاقی و تأثیرگذاری بر سایر ابعاد منجر گردد.

جمعی و گفت‌وگو، مطابقت دارد. همچنین در پژوهش‌های [۳۱، ۱۵، ۲۶، ۴۱]، در بعد ارتباط با دیگران، و با پژوهش [۱۴] در بعد مسئولیت‌پذیری در برابر دیگران، همخوانی دارد. امروزه اخلاق جمعی و ارتباط با دیگران افراد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شده است. پیچیدگی زندگی انسانی و درهم‌تنیدگی شرایط و سبک‌های زندگی، اخلاق فردی و جمعی را در کمال فردی و اجتماعی دانش‌آموزان بسیار پررنگ و مؤثر معرفی کرده است که در این پژوهش به این شاخص‌ها نیز پرداخته شده است.

شاخص‌های شناخت حیات و شعور هستی، ترحم در برابر حیوانات و شناخت طبیعت و توجه به آن در بعد ارتباط با طبیعت، با یافته‌های پژوهش‌های [۳۶، ۴۴، ۳۹، ۱۴، ۲۶]، با عنوان مسئولیت‌پذیری در برابر طبیعت، مطابقت دارد. از دیگر موضوعاتی که به صورت گسترده مورد توجه انسان‌ها، جوامع و دولت‌هاست، محیط زیست، درک درست طبیعت و اخلاق مناسب در برخورد و تعامل با طبیعت است که دانش‌آموزان بهترین ظرفیت را برای یادگیری و توسعه یک الگوی کارآمد دارا هستند.

پیشنهاد‌های کاربردی

براساس نتایج پژوهش حاضر، می‌توان پیشنهادهایی کاربردی ارائه داد که در جامعه هدف استفاده شود و به رشد اخلاقی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه کمک کند:

• با توجه به تأیید شاخص‌های ارتباط با خدا در مدل پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود مدارس و معلمان از شاخص‌های در نظر گرفته شده برای این بعد و ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی که ذیل آن قرار می‌گیرد، استفاده کنند. شاخص‌هایی همچون رعایت آداب و اصول اخلاقی، ولایت‌پذیری، پرسشگری ارزش‌های اخلاقی، حق‌گرایی و مانند این شاخص‌ها می‌تواند به کار رود.

- منابع
۹. باقری، خسرو. تدوین مبنای انسان‌شناختی اسلام برای علوم انسانی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۸۰.
10. Lapsley, D.K, & Hill, P.L. On dual processing and heuristic approaches to moral cognition. *Journal of Moral Education*. 2008; 37(3): 313-332.
11. Jan Boom. Egocentrism in Moral Development: Gibbs, Piaget, Kohlberg, *Journal of New Ideas in Psychology*. 2011; 29: 355-363.
12. Adriana Denisa Manea. Influences of Religious Education on the Formation Moral Consciousness of Students, *Journal of Social and Behavioral Sciences*. 2014; 149: 518-523.
13. Louise Kretzschmar. The Role of Relationship in Moral Formation: An Analysis of Three Tertiary Theological Education Institutions in South Africa, In *Die Skriflig*. 2017; 51(1): 214-222.
۱۴. اسلامی‌منش، نرگس. بررسی تحلیلی نسبت وجدان و مسئولیت و مدل‌های تربیتی آن از منظر قرآن کریم به منظور ارائه الگوی تربیتی مناسب، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۹۵.
۱۵. موسوی احمدآبادی، حمیده. نقش تربیتی خانواده در رشد اخلاقی اجتماعی از دیدگاه علامه طباطبائی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام‌نور، مرکز تهران جنوب، ۱۳۹۵.
۱۶. نسرین، حیدری‌زاده. طراحی و اعتباریابی الگوی تربیت اخلاقی متناسب با ویژگی‌های دانش‌آموزان دوره ابتدایی ایران. رساله دکترای تخصصی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام‌نور، مرکز تهران جنوب، ۱۳۹۸.
۱۷. کانت، ایمانوئل. تعلیم و تربیت «اندیشه‌هایی درباره آموزش و پرورش»، ترجمه غلامحسین شکوهی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
- در تدوین این پژوهش علاوه بر قرآن کریم ترجمه ناصر مکارم شیرازی، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی [به نشر]، از منابع زیر نیز استفاده شده است:
۱. دُبس، موریس. مراحل تربیت، ترجمه دکتر علی‌محمد کاردان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵.
۲. احمدی، روناک و همکاران. طراحی الگوی ارتقای سواد فرهنگی در آموزش و پرورش ایران، دو فصلنامه علمی پژوهش‌های آموزش و یادگیری، ۱۴۰۰؛ ۱۸(۲): ۸۵-۸۲
۳. خدامرادی، طوبی و همکاران. بررسی رابطه خودکارآمدی تحصیلی با خودکارآمدی اجتماعی در دانش‌آموزان مقطع متوسطه دوم و عوامل مرتبط با آن، دو فصلنامه علمی پژوهش‌های آموزش و یادگیری، ۱۴۰۱؛ ۱۹(۱): ۱-۱۲.
۴. عقیلی، سید رمضان. طراحی الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران، فصلنامه علمی، پژوهشی تدریس پژوهی، ۱۳۹۷؛ ۶(۴): ۲۳-۱.
۵. بارو، رایین. درآمدی بر فلسفه اخلاق و آموزش و پرورش اخلاق، ترجمه فاطمه زیباکلام، تهران: انتشارات حقیقت، ۱۳۹۱.
۶. مجدالدین، طاهره. بررسی ارزش‌های اخلاقی دختران دوره دوم متوسطه منطقه چهار تهران بر مبنای فلسفه اخلاق استاد مطهری، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.
۷. افکاری، فرشته. نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی... و طراحی الگوی برنامه درسی، رساله دکترای تخصصی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۹۳.
۸. حسینی، محمد. بررسی رویکرد تربیت اخلاقی در نظام تربیت رسمی و عمومی دوره ابتدایی. فصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی، ۱۳۹۵؛ ۱۱(۲۲): ۲۵-۵۱.

30. Halstead, J. M. Islamic values: A distinctive From work for mordleducation. *Moral Education*. 2007; 36(3): 225-383
31. N.B. Zhiyenbayeva and others. Experimental Study of Students Spiritual-moral Development, *Journal of Social and Behavioral Sciences*. 2014; 131: 465-469
۳۲. پاک‌سرشت، محمدجعفر و دیگران. تبیین «استقلال اخلاقی» به‌عنوان یک هدف تربیتی با تأکید بر آرای کانت و پیترز، دو فصلنامه نظریه و فلسفه تربیت، ۱۳۹۵؛ (۱)۱: ۶۹-۹۰.
۳۳. حاتمی آلفره، نصرت. بررسی تطبیقی آرای روسو و پیازه در زمینه رشد اخلاقی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام‌نور تهران، ۱۳۸۸.
۳۴. قاسمی، مریم. رویکرد اجتماعی به تربیت اخلاقی براساس دیدگاه‌های منتخب با توجه به دیدگاه تفسیری علامه طباطبایی، کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، ۱۳۹۶.
۳۵. درویشی، نصراله. بررسی تطبیقی رشد اخلاقی در اندیشه علامه طباطبایی، شهید مطهری و کهلبرگ، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه باقرالعلوم، ۱۳۹۲.
۳۶. رامادان، نسرین. بررسی مبانی و شیوه‌های رشد اخلاقی در مکاتب تکلیف‌محور و فضیلت‌محور، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، ۱۳۸۷.
۳۷. کابلی، محمدرضا. رشد اخلاقی کودکان با تأکید بر آرای علمای اخلاق اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، ۱۳۹۱.
۳۸. وجدانی، فاطمه. تحلیل مبانی فلسفی تربیت اخلاقی از منظر علامه طباطبایی و ارائه الگوی نظری جهت کاهش شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی، رساله دکتری تخصصی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۱.
۱۸. محمدبن محمد، نصیرالدین طوسی. اخلاق ناصری، چاپ دوم، تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۸۷.
۱۹. داوودی، محمد. بررسی تحلیلی مفهوم تزکیه در آثار اخلاقی و فلسفی، فصلنامه تربیت اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰؛ ۱۳(۲۶): ۲۷-۴۵.
۲۰. شقاقی، تقی. تحلیل تاریخی تربیت اخلاقی در اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۹۲.
۲۱. رندل و باکسر. درآمدی به فلسفه، ترجمه جلال‌الدین اعلم، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۶۳.
۲۲. دیلمی احمد، آذربایجانی مسعود. اخلاق اسلامی، تهران: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۷.
۲۳. مطهری، مرتضی. یادداشت‌های استاد، جلد ششم، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۵.
۲۴. سجادی، مهدی. رویکردها و روش‌های تربیت اخلاقی و ارزشی، دو فصلنامه علمی پژوهشی؛ پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۹؛ (۳): ۱۴۴-۱۶۵.
۲۵. فرانکنا، ویلیام کی. فلسفه اخلاق، ترجمه هادی صادقی، قم: مؤسسه فرهنگی طه، ۱۳۷۶.
۲۶. فیاض، نوش‌آفرین. بررسی ابعاد مسئولیت‌پذیری انسان از دیدگاه اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۹۵.
۲۷. عزیزی، سمیرا. نسبت میان عاملیت مرتبی، الگوهای عملی اخلاقی و معیارهای اخلاقی براساس نظریه اسلامی عمل، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، ۱۳۹۵.
۲۸. کریمی، ناهید و دیگران. بررسی فرایند رشد اخلاقی از منظر تحول شناختی، سومین همایش ملی بزرگداشت سهروردی با موضوع اخلاقی کاربردی، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه زنجان، ۱۳۹۱.
29. Narvaez, D. Moral Complexity: The Fatal Attraction of Truthiness and the Importance of Mature Moral Functioning. *Perspectives on Psychological Science*. 2010; 5(2): 163-181

نهج‌البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، ۱۳۹۰.

۴۳. کرمعلیان، حسن. عناصر تربیتی انسان طبیعی، آرمانی و کامل در نظام تعلیم و تربیت اسلامی، رساله دکتری تخصصی، دانشگاه شیراز، ۱۳۸۳.

۴۴. رنجبر، افسانه. تبیین دیدگاه انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی شیخ اشراق و دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران. ۱۳۸۱.

۳۹. منوچهری‌نیا، سوزان. تبیین زمینه‌های تربیت اخلاقی در دوره کودکی براساس دیدگاه اسلام، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۳۹۲.

۴۰. نامور خلیله ده، حسین. بررسی رشد اخلاقی در دوره نوجوانی از دیدگاه اندیشمندان اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، ۱۳۹۲.

۴۱. مهدی‌فر، حسن. حیات معقول از دیدگاه علامه محمدتقی جعفری با تأکید بر تفسیر نهج‌البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه باقرالعلوم، ۱۳۸۱.

۴۲. توکلی بنیزی، مه‌ری. خودشناسی و خودسازی و نقش آن دو در اخلاق فردی و اجتماعی با تکیه بر